

Karl Schlögel

Atminties vietos ir sluoksniai

Požiūriai į Rytų Europą

Leipcigas yra gera vieta norintiems pažvelgti į Rytų Europą. Tiems, kurie atvyksta iš tolimesnių Vakarų, šis miestas yra pusiaukelėje, nors susisiekimas traukiniais ir nėra toks geras, kaip tikėtasi prieš dvi dešimtis metų, kai griuvo Geležinė uždanga. Leipcigą su Rytų Europa sieja tūkstančiai saitų — pakanka prisiminti jo universiteto įkūrimą arba tolimus prekybos kelius, kurių sankirtoje iš kilo prekybos mugė, Šaltojo karo metais tapusi šliuzu, sąlyčio tarp dviejų žemyno dalių vieta, — nors ir trumpam, ji atsiverdavo kiekvienais metais. Šiandien, kai atsinaujino susidomėjimas Rytų Europa, vis patrauklesnė tampa Leipcigo knygų mugė, stiprėja akademinės ir tyrimų institucijos, jau tapusios šio miesto prekės ženklu.

Tad kodėl kokiam nors pašaliečiui nepažvelgus į Rytus iš šios geografiniu, kultūriniu ir akademinu požiūriais tokios artimos jiems vietos? Juo labiau kad ir šios konferencijos tema yra bendra, nekelianti klausimo, į kurį būtinai reikėtų atsakyti. Idėjų grandinė "Atminties istorija, atminties vietos ir sluoksniai" yra asociacijų rinkinys, kuriuo siekiama nustatyti tam tikros zonos ribas:

– "atminties istorija" atstovauja toli gražu ne visada savaime suprantamai, dažnai net pamirštamai įžvalgai, kad atmintis irgi turi istoriją, savo istorinę vietą. Šito supratimas ragintų mus būti atsargesnius ir kuklesnius.

– "atminties vietos" reiškia, kad atmintis yra neišvengiamai susijusi su vietomis, kur vyko tai, kas prisimenama. Ši įžvalga moko suprasti pasaulio konkretumą ir sudėtingumą.

– sąvoka "atminties sluoksniai" susieja visa tai erdvėje ir laike, Michailo Bachtino žodžiais tariant, kaip "chronotopas", kurį galima atskleisti ir tyrinėti pasitelkus kvaziarcheologinę procedūrą.

Tai, kas čia išskirta į atminties istoriją, vietas ir sluoksnius, gali būti apibendrinta ir kondensuota keliant tokius klausimus: kaip europiečiai vėl susivienijusiame kontinente elgiasi su labai skirtinga ir specifika savo atmintimi? Ką Vakarų europiečiams, ypač vokiečiams, reiškia galimybė susipažinti su "kito" atmintimi? Ar bus puoselėjama bendra europinė atminties kultūra? Ar įmanomas toks dalykas kaip europinė atminties erdvė?

Laikas bėga

Sunku patikėti, kad nuo 1989–ųjų praėjo jau du dešimtmečiai — užaugo nauja karta. Yra moksleivių ir studentų, kuriems anie laikai — priešistorė tikraja šio žodžio prasme. Mums, kad ir kur anuomet būtume buvę, atrodo,

tarsi visa tai įvyko vakar. Ar daug kas prisimena, kad tada, kai studijavome Vakarų Berlyne, metro traukiniai važiuodavo per aklinau užtvertas stotis, kuriose patruliavo pasieniečiai? Kas šį andien žino, kur stovėjo Berlyno siena? Kas prisimena lenkų turgų, buvusį ten, kur dabar yra naujoji Potsdamo aikštė, — smėlėtą erdvę su parkuojamais vilkikais ir magnetiniais bėgiais, vedusiais į niekur, Filharmonijos salę ir valstybinę biblioteką jos pakraštyje tarsi kosminius laivus pasienio peizaže? Kiekvienas galėtų pridurti savų kaitos pavyzdžių: Viadrinos universitete Frankfurte prie Oderio dabar mokosi lenkų studentai, gimę po *Solidarno*?? laikų ir ne itin juo besidomintys, bet jie irgi yra vyresni už iš blizgintą Varšuvos centro panoramą. Kitas pavyzdys: kadaise visi keliai vedė per Maskvą, o dabar iš Rostovo prie Dono skrendama tiesiai į Dubajų ar Kanarų salas. Vos prieš dvidešimt metų, norint paskambinti užsieni iš Maskvos centrinio telegrafo, tekdavo pildyti blankus ir valandų valandas laukti eilės. Tai buvo ikimobiliųjų telefonų amžiuje. Netrukus, devintojo dešimtmečio pabaigoje, prasidėjo viešos diskusijos, kuriose pirmą kartą iš tikrųjų buvo kažkas svarstoma. Nepamiršdami piliečių mitingai vyko pusiaušventose aikštėse, kur anksčiau žygiuodavo tik kariniai paradai. Įspūdinga akimirka, kai Leningrado meras Anatolijus Sobčiakas kreipėsi į miestiečius: "Ponios ir ponai..." Pilietinės revoliucijos dvasia sklido po visą Rytų Europą. Nuo tų laikų daug kas pasikeitė. Prie dabartinės padėties taip pripratome, kad pamiršome ir ilgą agoniją, ir trumpą anarchijos vasarą. Pamiršome ir tai, kad į Europą vėl sugrįžo karas.

Dvidešimt metų — ilgas laiko tarpas, tačiau jis labai trumpas, jei kalbame apie ilgalaikę atmintį, apie *longue durée*. Jos trukmė nėra tokia kaip parlamento, ministrų kabineto ar kanclerių kadencija, ji apima kelias kartas ar net epochas. 1989 metais pasikeitė keletą kartų horizontai ir pradėta brėžti naujus. Būtų keista, jei kartu su fundamentaliais pokyčiais nesikeistų ir mūsų supratimas. Tai neturėtų kelti nerimo, tai yra mūsų istorinės sąmonės gyvybingumo įrodymas — kiekviena karta susikuria jai reikalingą praeities paveikslą, kelia naujus klausimus praeičiai, juos aiškina ir į juos atsako iš naujo.

Šie svarstymai yra žmogaus, kuris 1968–ųjų, o juo labiau 1989–ųjų įvykius pasitiko būdamas jau suaugęs, tačiau jo supratimą apie Europą suformavo gyvenimas pasienyje. Laikau save Marienbornos kartos² dalimi — mūsų vidinį žemėlapį sukūrė pasienio patyrimas. Traukiniai, kuriuos sustabdydavo ir apieš kodavo, buvau uždavinėdami tuos pačius klausimus apie sprogmenis ir šaunamuosius ginklus... Pasieniečiai, kurie uoliai konfiskuodavo literatūrą, bet patys būtų mielai vykę į užsienį, jei tik būtų turėję tokią galimybę...

Pakitusios koordinatės

1989 metų lūžis atvėrė naują patirties erdvę. Koordinatės, su kuriomis užaugo pokario kartos, esmingai pasikeitė. Neliko nei Rytų, nei Vakarų, bet atsirado kažkas tarpinis — Vidurio Europa. Miestai, anksčiau buvę nepasiekiami, priartėjo. Miestovaizdžiai ir peizažai, pažįstami tik iš literatūros, filmų ar šeimoms istorijų, vėl tapo prieinami.³ Galima nuvykti ir patiems po juos pasidairyti. Kartu su šiuo atsivėrimu pasikeitė ir visa kita — patirties erdvė, veiksmų amplitudė, atostogų ir net gyvenimo planai. Dabar galima studijuoti Prahėje ir Varšuvoje, o ne tik Monpeljė ar Oksforde. Pėdsakus paliko ilgalaikiai, nenuneigiami pokyčiai — atsirado naujos sąsajos tarp Europos centrų. Tad jau kurį laiką per senąsias tautinių valstybių ribas driekiasi nauji keliai, metropoliniai koridoriai, atsiranda didelių greičių, *high tech* ir plastikų pinigų zonos. Nesvarbu, kur nukeliautum, internetas ir gyvenimo būdas yra tokie patys. Šią naują Europą sutelkia kasdien kuriami vis nauji tinklai, kuriais juda prekės, žmonės ir idėjos, galingos paviršinės srovės cirkuliuoja tarp

Roterdamo ir Maskvos, tarp Malmės ir Romos — nuo jų priklauso viso kontinento rutina. Šie koridoriai, šios paviršinės srovės, kertančios senąsias sienas, yra tikri europinės santalkos pilioriai. Kasdieninio gyvenimo apykaita ir tvarka, ko gero, labiau priklauso nuo jų negu nuo Briuselio, Strasbūro, Bolonijos ar Lisabonos sprendimų.

Šios "banalios kasdienybės" kultūrinių padarinių nereikėtų nuvertinti. Europa keičiasi: Neapolyje ir Barselonoje atsiranda rumunų ir ukrainų bendruomenės, Berlyne ir Stokholme — rusų, netrūksta iš eivių Prahoje ir Maskvoje. Kad ir kaip baigtųsi derybos dėl ES plėtros, Stambulas jau dabar yra europinis metropolis — tas akivaizdu, vos nuvykus į oro uostą. Transportas jau seniai kasdien daugybę kartų kerta sienas — tuo įsitikinsime, atsistoję įlaipinimo aikštėlyje Krokuvoje, prieš išskrendant lėktuvams į Dubliną ar Mančesterį. Įveikti senąsias sienas užsimojo galingos jėgos, tad šiuo atžvilgiu pesimistų nėra. Besiformuojantis žemėlapis jau nedaug kuo primena tą, kuris kadaise kabėjo mano klasėje su įvairiaspalvėmis nacionalinėmis valstybėmis ir sutartinėmis pokario Europos sienomis, nubrėžtomis plona arba stora linija. Naujasis žemėlapis labiau primena ankstyvąją modernybę, piligrimų kelius, jungtis tarp šventųjų miestų ir pasaulinės komunikacijos tinklą. Viską galima sukeisti vietomis — centrus ir periferijas, tolimas ir artimas vietas. Naująją Europą šiame žemėlapyje ženklina net neseni susidūrimai: Londono, Maskvos metro požeminės stotys, Madrido–Antocho priemiesčio geležinkelio stotis, kur buvo susprogdintos bombos. Naujausiuose žemėlapiuose pažymėtos pažeidžiamiausios Europos vietos — didžiųjų miestų viešosios erdvės.

Suvokimo ir interesų asimetrija

Vakarų Europai iki 1989 metų nelabai rūpėjo jos Rytai. Net padalytoji Vokietija nerodė didelio susidomėjimo. Rytų Europoje buvo visai kitaip. Ten visada buvo domimasi, kas vyksta Vakaruose, — kokia jų literatūra, kokios idėjos, mados, bet ypač traukė jų laisvė. 1989-ieji suteikė galimybę patiems Rytų europiečiams savo akimis visa tai pamatyti, ir milijonai žmonių leidosi į kelia: skrido, važiavo į šiečiamąsias ir tiriamąsias keliones, vyko mokytis ar ieškoti geriau apmokamo darbo. Rytų Europa pasinėrė į tai, kas jai ilgą laiką buvo draudžiama, — taip prasidėjo ilgalaikiai naujos erdvės tyrinėjimo sąjūdžiai.

Apie Vakarų Europą negalėtume pasakyti to paties. Smalsumas čia turėjo aiškias ribas, kartais vakariečius apimdavo baimė dėl darbo ieškantiųjų antplūdžio, dėl pramonės perkėlimo į Rytus, dėl didėjančio nusikalstamumo ir pan. Vis dėlto neliko beveik nieko, kas buvo anksčiau. Viskam reikia laiko, tačiau kaita vyksta neišvengiamai, Vakarai, tyrinėjami Rytų, jau nebe tokie, kokie buvo kadaise. Pramonės likvidavimas Rytuose baigėsi jos likvidavimu ir Vakaruose. Padidėjusi Europa nėra senoji "ES plius naujai įstojusios šalys", ji kuriama jau kitaip, jos realybė yra kitoniška, ji ima save pačią matyti naujai. Naujoji Europa yra kažkas kita negu vien Rytų ir Vakarų suma.

Atminties asimetrija

Po Europos padalijimo Rytų ir Vakarų patirtys pusę šimtmečio buvo visiškai skirtingos ir jos nesutampa. Kam ką teks patirti, lemė geopolitikos atsitiktinumai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje. Socialiniu, politiniu, kultūriniu ir mentaliniu požiūriais Europos dalių raida skyrėsi. Daug dalykų, kurie šiandien atrodo nauji, tarp dviejų pasaulinių karų buvo kasdienybė. Šie patyrimo skirtumai sukuria skirtingus istorinio intereso, perspektyvų, jautrumo skirtingoms temoms centrus. Vertinant neseną praeitį, esama skirtingų cezūrų

su skirtingomis prasmėmis. Tereikia pagalvoti apie 1918, 1937, 1938, 1939, 1941 ar 1945 metus, apie pokario laikotarpį — 1948, 1953, 1956, 1961, 1968, 1981 ar net 1989-uosius — ir akivaizdu, kokios skirtingos ar kaip skirtingai prisimenamos šios datos. Su kiekviena iš jų susijusi konkreti patirtis ir asmeninė perspektyva. Šių skirtingų patirčių negalima pagal pareikalavimą apibendrinti kaip "paneuropinio naratyvo".

1989-ieji ir inkubacinis laikotarpis

Annus mirabilis yra ženklas, kad susigražinama istorinė atmintis, atgaunama kalba ir performuluojamas tautinis naratyvas. Tačiau *annus mirabilis* idėja, kuri viską keičia, prieš iš kildama į paviršių ilgai slypi gilumoje. Nebuvo jokios nulinės valandos — į paviršių iš kilo tai, kas jau ilgai glūdėjo viduje. 1989 metai buvo ilgo inkubacinio laikotarpio rezultatas, kiekvienoje "Rytų bloko" šalyje įgavęs skirtingą kryptį. Kiekviena šalis turėjo savo komunizmo patirtį, savo nacionalinį komunizmą, savitą destalinizacijos patirtį, savus aukščiausio pakilimo ar nuosmukio taškus, savus herojus ir savą aplinką. Todėl ir prieš 1989 metus visi labai skirtingai diskutavome apie savo praeitį.

Bet vis dėlto visur 1989-ieji buvo ikonoklazmų ir statulų vertimo metas. Beveik visos "istorinės akimirkos", kurių tuo metu buvo gausybė ir kurios vertė mus gyventi taip, kaip niekada anksčiau negyvenome, baigėsi senųjų paminklų nuvertimu ir naujų statymu. Maskvoje Kruppo kranas, padedant alpinistams, nukėlė nuo pjeDESTALO Feliksą Dzeržinskį, stūksojusį prieš ais Lubiankos kalėjimą, kiek vėliau buvo užkeltas akmens blokas iš Solovkų salų — pirmojo sovietinio konclagerio — prieš ais pastatą, kuriame tebėra įsikūrusios slaptosios tarnybos. Atsisakyta ankstesnių galios insiGnijų, himnų ir vėliavų, vietoj jų sukurtos naujos arba susigražintos senos, prieš revoliucinės. Katedros, sugriautos praėties ikonoklazmų laikais, buvo atstatytos per rekordiškai trumpą laiką. Visur sugrįžo ne tik kadaise paniekinti istorijos simboliai, bet ir istorijos vaiduokliai.

Atsivėrė archyvai — saugyklos, kuriose laikoma visuomenės, tautos atmintis. Žmonės vėl galėjo juos tyrinėti ir mėsi veiklos, kurią anksčiau buvo įmanoma vykdyti tik užsienyje, "Vakaruose". Plūstelėjo atradimų, dokumentų publikacijų, šaltinių rinkinių banga. Stengtasi sugražinti vardus, veidus ir orumą aukoms, kurios iki tol niekam nerūpėjo.

Trumpiau tariant, atsirado erdvė, kurioje istorinė atmintis galėjo įgauti normalų pavidalą. Tai buvo perleidimų aukso amžius su atsiminimų, ilgai laikytų stalčiuose, antplūdžiu — savianalizės, savęs atradimo ir aprašymo laikas. Vėl suklestėjo nynykė žanrai: biografijos, miestų aprašymai, vietovių planai, kuriuos kadaise draudė publikuoti saugumas. Buvo ekshumuojami ir perlaidojami mirusieji — pavyzdžiui, Vengrijos 1956 metų sukilimo aukos ar tremtyje mirę didieji rusų kultūros ir mokslo veikėjai. Prasidėjo restauracijos laikotarpis: daugelis rūmų ir bažnyčių, kadaise paverstų parduotuvėmis ar viešaisiais tualetais, atgavo savo tikrąją paskirtį.

Rytų ir Vidurio Europa kaip patirties ir žinių vieta

Rytų ir Vidurio Europa buvo pagrindinis ir daugeliu atžvilgių beprecedentinis epochinių pasaulinių karų ir revoliucijų, naujo trisdešimtųjų metų karo ir su juo susijusio smurto teatras. Šis kontinento regionas atsidūrė tarp pagrindinių Europos pilietinio karo frontų, tarp nacionalizmo ir komunizmo doktrinų, tarp nacionalsocialistinės Vokietijos ir komunistinės Sovietų Sąjungos. Tai buvo pagrindinis Rytų Europos žydų genocido, sistemingos socialinio ir etninio

valymo politikos teatras, didžiausia karinė s mašinerijos panaudojimo, iš degintos žemės ir priverstinio gyventojų kraustymosi vieta. Čia iš vadavimas dažniausiai reiškė, kad vieną svetimųjų okupaciją keičia kita. Šio regiono žemė lapyje nėra nei vieno taško, nei vienos šeimoms, nei vienos biografijos, kurių nebūtų paženklinusi ši dviguba patirtis. Tai centrinė "kraštutinumų amžiaus" zona. Šito fakto daug kas Europoje vis dar nesuprato. Dažniausiai sakoma: "Karas yra karas, okupacija yra okupacija." Tačiau būna skirtingi karai ir skirtingi okupaciniai režimai, jie nėra tapatūs, be to, būna vietų, iš kurių išsigelbėti neįmanoma, kad ir kokia kryptimi būtų. Rytų ir Vidurio Europos mentaliniuose žemėlapiuose yra pavadinimų, kurie Vakarams skamba egzotiškai, — Trostianecis, Solovkai, Katynė, Vinica, Babij Jaras... Paskubomis apmąstyti šių visų skirtingų patirčių nepavyks. Tam reikia laiko. Nėra jokio mašinalaus plano, kaip elgtis su istorija, "vokiškasis modelis", kurią kai kas norėtų eksportuoti, irgi nėra priimtinas, nes esama situacijų, gerokai sudėtingesnių už vokiškąją.

Vokiečių ir sovietų valdymas lėmė, kad visi procesai čia beviltiškai susipynę ir neišpaminjami. Vidinė šių šalių raida glaudžiai susijusi su intervencijomis iš išorės, todėl atskirti priežastis nuo pasekmių, atsakomybę nuo kaltės yra nepaprastai sudėtinga. Reikia specialios kalbos, kad suvoktume, kaip NKVD surengtos masinės lenkų karininkų žudynės Katynės miške susijusios su išnaikinimo politika, kurią vykdė vokiečių *Generalgouvernement*, pasitelkdama *Einsatzkommandos*. Beveik kiekviena šalis, atsidūrusi "tarp", sukaupe tokią dvigubą patirtį. Žydų išžudymas Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje, įvykdytas vokiečių *Einsatzkommandos*, ir sovietų NKVD vykdytos šių šalių gyventojų masinės deportacijos į lagerius yra glaudžiai susiję dalykai. Visi šie faktai — mūsų istorinės patirties dalis, bet tai nereiškia, kad galima šiuos reiškinius laikyti ekvivalentiškais. Tai nėra nei trivializacija, nei apologetika, bent jau ne pačios savaime. Diskusija apie monumentų Raudonajai armijai perkėlimą Latvijoje ir Estijoje yra labai sudėtingas dalykas, toks sudėtingas, kad dažniausiai nenorima to liesti, nes dar nepraėjo pakankamai laiko ir dar neturima tiek takto, kad visų atžvilgiu būtų pasielgta teisingai, — Raudonosios armijos kareivių, kurie atidavė savo gyvybes vaduodami iš vokiečių okupacijos, ir estų, kurie tapo naujos okupacijos aukomis. Nieko nepasieksime pasikliaudami vien sąlyginiais refleksais. Prieš imantis vertinimų ir darant išvadas, pirmiausia reikia į viską gerai įsiklausyti ir nuodugniai ištyrinėti tai, kas patirta.

Kitas nepaprasto situacijos sudėtingumo veiksnys yra komunistinio valdymo Sovietų Sąjungoje trukmė, padariusi įtaką ne vienai kartai. Pirmiausia, mardėjimo ir mirties mastai čia buvo tokie milžiniški, kokius sunku net įsivaizduoti. Pirmojo pasaulinio karo aukos buvo užmirštos, nes viską nustelbė netrukus prasidėjęs pilietinis karas ir jo sukeltas badas. Šimtai tūkstančių, net milijonai, prarado gyvybes per kolektyvizaciją ir vadinamųjų "buožių" trėmimus. Pusė milijono žmonių išžudyta per 1937 metų didįjį terorą. Visa tai vyko Antrojo pasaulinio karo katastrofos išvakarėse, o vien Sovietų teritorijoje jis nusinešė dar 27 milijonus gyvybių, jau nekalbu apie pirmųjų dvejų taikos metų badą. Nors turime sukrečiančius Aleksandro Solženycino ir Vasilijaus Grosmano liudijimus, tačiau dar nesame sukūrę kalbos, kuri padėtų visam tam rasti bendrą vardiklį. Ilgus dešimtmečius nebuvo erdvės, kurioje galėtume parodyti aukų vardus, likimus, veidus ir kur jos galėtų liudyti. Buvo daugybė tokio tylėjimo priežasčių: režimas nenorėjo nieko girdėti apie savo nusikaltimus, nebuvo tokios nugalėtojų valdžios, kuri surengtų antrąjį Niurnbergo procesą, o tie, kurie buvo nuteisti kaip "liaudies priešai", kai grįžo iš lagerių, vengė kalbėti apie savo kančias. Tačiau labiausiai viską komplikavo aplinkybių dviprasmiškumas. Dauguma tų, kurie tapo valymo

aukomis, buvo prisidėję prie priverstinės kolektyvizacijos. Daugelį tų, kurie iš kilo valymų metais, sumaitojo Didžiojo Tėvynės karo mėsmalė. Iš tisos amžiaus grupės dingo iš kartų ciklo. Daugelis tų, kurie "išitraukė" į sistemą, patys tapo jos aukomis, — tokia situacija, žvelgiant pro vokiškus akinius, apskritai nesuvokiama.

Neabejoju, kad tik tada, kai visos bevardės aukos buvo įvardytos, iš klausytos, galėsimė rimtai kalbėti apie bendrą Europos atmintį. Yra keli europinės pažangos ir kančios istorijos epicentrai, niekas neturi teisės kalbėti apie vieną aukų grupę, bet nutylėti kitas.

Bėgimo į Vakarus pabaiga

Tam tikru atžvilgiu Europa atgavo Vokietiją 1989 metais — padalijimas baigėsi, iš sivadavę vokiečiai susivienijo. Istorija prie jų priartėjo, kai jie vėl išitraukė į santykių tinklą, kurį patys sunaikino ir iš kurio katapultavosi. Dabar atsivėrė visa istorija ir vieta, kurioje ji klostėsi. Tai buvo griovimo istorija, bet ji priminė istoriją ankstesnių šimtmečių ir kartų, kai vokiečiai buvo laikomi natūralia ir gerai pažįstama Rytų Europos dalimi. Vokietijos istorija, kartais vadinama "ilga kelione į Vakarus", sugrįžo į savo vietą Europos centre. Kartu su šiuo grįžimu vokiečių akiratyje vėl atsidūrė senieji istoriniai santykiai. Dabar matome, kad istorijos būta ir prieš katastrofą, ji senesnė už naciją ir nacionalizmą, bet ją žino nedaugelis. O vertė tų ją patyrinėti.

Istorinio akiračio plėtra

Vakarų europiečiai, jeigu jie nori suprasti savo europiečius kaimynus, neišsivers nepasidomėję jų patirtimi. Tai nemenkas užmojis ir kyla pavojus, kad bus prisimenami "labai seni ir tolimi" dalykai. Yra paprasčiausios žinojimo, užuojautos ir gebėjimo apmąstyti save kitų patyrimo fone ribos. Net Vokietijoje prireikė nemažai laiko, kol Osvencimo šešėlis leido pastebėti ir pripažinti kitus — lenkus, sovietinius karo belaisvius, žmones, prievarta iš vežtus darbams. Europos istorija nesibaigia ties iš orine dabartinės Europos Sąjungos siena. Atmintis, kurioje nėra vietos stalininio teroro Sovietų Sąjungoje aukoms, kuri apeina gulago kalinius, daugeliu atžvilgių yra selektyvi, nepatikima ir ne itin europietiška.

Istorijos revizija ir grumtynės už interpretacinį pranašumą

1989–aisiais prasidėjo audringas praeities pervertinimas, ypač pastarųjų penkiasdešimt metų, o kartais ir visos nacionalinės konkrečios krašto istorijos. Kiekvienoje šalyje tai vyko kitaip, bet vis tiek apimdavo visą spektrą — nuo drąsaus ir išsamaus perkainojimo iki reideologizacijos ir naujų mitų kūrimo. Polemika vyko įvairiose plotmėse: dėl paminklų, gatvių pavadinimų, vadovėlių ir mokomosios lektūros, dėl datų, jubiliejų ir valstybinių švenčių, kurios yra svarbios kolektyvinei sąmonei, dėl memorialų ir muziejų. Beveik kiekviena šalis turi savus dramatiškiausius istorinius momentus ir savus paminklų sąrašus. Aistringos diskusijos, kodėl būtina istoriją interpretuoti iš naujo, buvo, be abejonės, reikšmingos, tačiau ne mažiau intensyviai grumtasi ir dėl teisės monopolizuoti interpretavimo galią, kurti politinę darbotvarkę. "Baltų dėmių" panaikinimas vienoje vietoje reiškė, kad jų atsirado kitoje. Žinoma, tai nėra vien istorijos mokslo ar žinių stokos problema, tai susiję ir su nacionaliniu ar kolektyviniu tapatumu, su didžiojo naratyvo pagrįstumu ar jo atmetimu.

Šis diskursas apie praeitį daugeliu atvejų yra koduota ir užmaskuota šiuolaikinių politinių diskusijų forma, įgaliojusių grumtynės, įvilktos į istorinį drabužį. Tai daro jį įdomų ir reikalingą, tačiau ne mažiau ir pavojingą, nes diskusijas istorinėmis temomis norima pritaikyti prie dabarties interesų, o jie dažniausiai yra politinio pobūdžio.

Kaip tokios kontroversijos klostysis, lems politinė, o kartu ir istorinė kultūra, susijusi su tuo, kaip žvelgiame į praeitį, — blaiviai ar karščiau iš kairės, ramiai ar aistringai, pateikdami kategoriškus ar jautrius atsakymus, demaskavimo ar edukacijos tikslais, vedami nostalgijos ar bandydami suvokti dabartį. Svarbu ne tik kas, bet ir kaip sakoma. Istorinė kultūra nesusiformuoja per naktį. Net Vokietijoje, kuri pagrįstai didžiuojasi tuo, ko jai pavyko į pasiekti vertinant praeitį ir kuriant istorijos politiką, prireikė nemažai laiko ir pastangų. Kodėl kitur šis procesas turėtų būti trumpesnis ir lengvesnis? Naujų, tinkamesnių, "teisingesnių" istorijų neįmanoma paskelbti įsakais, jos yra sudėtingų ir įtemptų diskusijų rezultatas.

"Rytų Europos" kaip tokios nėra

Nors neabejotina, kad Vidurio ir Rytų Europą suformavo dviguba karo ir totalitarinio valdymo istorija, visa tai susiję ir su tam tikra — specifine — vieta. Atitinkamai visur esama ir specifinių diskursų, besirutuliojančių apie tam tikrus "atvejus", — nesvarbu, ar tai susiję su pozityviais herojais, ar, kaip būna dažniau, su istorinėmis traumomis. Nedrįsčiau sudarinėti jų sąrašo, nes jis vis tiek būtų nebaigtas ir neteisingas. Debatai dėl monumento Raudonajai armijai Taline, dėl SS ar NKVD kolaborantų Rygoje arba dėl antižydiško pogromo Kaune, diskusijos Lenkijoje dėl Jedwabno ir Kielcų, Čekoslovakijoje — dėl vokiečių ar vengrų mažumų padėties pokariu, ginčai dėl paminklo Banderai Lvice, dėl "Teroro namo" Budapešte, dėl Sighet memorialo Rumunijoje, nesutarimai Rusijoje dėl archyvų atvėrimo ir dėl "didžiojo nacionalinio naratyvo" mokyklų vadovėliuose...

Pokario Vokietijos istoriją galima parašyti pasitelkus istorinius diskursus — nuo diskusijų apie Holokausto memorialą, Vermachto parodą ir individualias knygas arba autorius, tokius kaip, pavyzdžiui, Grassas, iki svarstymų apie Centrinį muziejų, skirtą atminti tiems vokiečiams, kurie buvo išvyti iš savo namų Vokietijos rytuose ir Rytų Europoje.

Kiek prisiminimų reikia žmonėms?

Yra atmintis, kuri sunyksta, nes ją palaiko vien asmeninė patirtis. Tokia tiesioginė atmintis miršta kartu su konkrečiais vyrais ir moterimis, ją pakeičia perduodamoji atmintis ir prisiminimai. Ateina laikas, kai visai nebelieka tiesioginės atminties apie tam tikrą tarpsnį. Tie, kurie gimė vėliau, niekada nepatirs to, ką patyrė anksčiau gyvenusieji, ir niekada jų nepasivys. Ši atminties kultūros dalis dažnai tampa priešais prisiminimams, tapusiems įprastiniais. Jei galvojame apie kitos kartos patyrimo horizontus, tai nereikia, kad galime į juos panirti arba kad tam pakanka vien gerų norų. Visą čia lemia išsiauklėjimas, taktas ir jautrumas. Jei prisiminimai apie praeitį nustelbia dabartį, nėra gerai. Atsidavimas mirusiesiems, jeigu jis nekelia pagarbos gyviesiems, neįtikina. Istorijos užmarš čia galima prilyginti ir istorijos obsesijai — ji pranašesnė nebent tuo, kad leidžia laikinai užmiršti dabartį. Kartais lengviau pasinerti į praeitį, kuri yra perregima ir savipakankama, nei egzistuoti miglotoje dabartyje. Už praeties, nustelbiančios komplikuoją dabartį, galima pasislėpti, nors ir trumpam. Kai atmintis ir prisiminimai tampa rutiniški, tai yra ženklas, kad su atmintimi dedasi kažkas negerai. Atmintis ir prisiminimai

niekada nebūna tokie, kokių kam nors norė tūsi, — jie nepasiduoda nei "atminties strategijoms", nei "istorijos politikai", kaip dažnai teigiama "atminties diskursuose". Jie turi savo ritmą, savo dinamiką.

Kiekviena karta istoriją rašo iš naujo, tai reiškia, kad atmintis nėra automatiškai perduodama iš kartos į kartą ir kad pasikeitusios sąlygos randa išraišką istorinio intereso ir istorijos koncepcijų formose. Suprantama, kartos, kuri nepatyrė karo, nors ir daug bendravo su karo karta, bet susiformavo naujomis — taikos — sąlygomis, arba imigrantų, priklausančių kelioms kartoms, istorijos koncepcija bus skirtinga. Tai dar labiau tinka kalbant apie modernaus istorijos pojūčio perkūrimą ir sunkumus valstybėse, kurios susikūrė, subyrė jus didžiulei imperijai. Kaip atrodys moderni, postkolonijinė, postimperinė istorija, atskleidžianti tikrąsias aplinkybes ir nesislepianči už pamatinio nacionalinio mito? Tai labai sudėtingas klausimas.

Istorijos kultūra ir politinė santvarka

Iš laisvės jėgų požiūris į praeitį įmanomas tik iš laisvės jusiose visuomenėse. Tai kliūdis, bet ji teisinga. Nėra vienui vienos istorijos, nes yra skirtingos perspektyvos ir suvokimai, skirtingos interpretacijos. Atviri archyvai, laisvas šaltinių publikavimas, nepriklausomi istoriniai raštai ir nepriklausoma viešoji sfera — tai reikšmingos, nors ir neabsoliučios, sąlygos. Jos negarantuoja, kad nebus kuriami nauji mitai ar griebiamasi naujos ideologizacijos. Tam tikrais atvejais svarbi ne tik laisvė nuo cenzūros, bet ir kai kas kita.

Tiesai adekvatūs prisiminimai ir istoriniai raštai yra pagrįsti ankstesnių kartų pripažinimu. Mes, gyvieji, arba sugražiname mirusiesiems jų balsus, arba atsiskakome tai padaryti, o jie gali kalbėti tik mūsų padedami. Santykis tarp gyvųjų ir mirusiųjų yra asimetriškas: mes, gyvieji, sprendžiame, kas bus išklaustas, o ką pasmerksime tylėti. Tačiau kaip gali tas, kuris negerbia gyvenimo, pripažinti mirusiuosius? Autoritaristas naudoja praeitimi, nes turi sprendimo galią ir dedasi žinantis tiesą. Tokios istorijos, kuri kiek įmanoma labiau priartėtų prie tiesos, rašymas randa savo atramą, savo biotopą pilietinėje visuomenėje. Būtent ji ugdo įgūdžius, kurie labiausiai praverčia istorijai, neprasilenkiančiai su tiesa. Autoritarinės sąlygos yra prieš iškos atminčiai. Brandi istorinė kultūra ir pilietinė visuomenė žengia lygia greta.

Žmonių sugražinimas į istorijos sceną

Yra daugybė pageidavimų. Vienas iš jų — ir tai beveik neįmanomas apibendrinimas, — kad iš naktų veikėjai, knibždantys istorinių procesų šešėlyje, ir lyderių kultas. Istorijos scenoje nebeliko pačių žmonių. Išvelgiu didžiulį uždavinį — sugražinti juos į sceną, gražinti jiems jų vardus, veidus ir biografijas. Kai suvokiame, kad net ir šiandien stokojame paprastų žmonių, o ne tik svarbesnių politikų ir veikėjų, gyvenimo istorijų, tampa aiškiau, koks esminis socialinis lūžis įvyko. Tai nepanašiu į "banalios kasdienybės" išnykimą suvokime ar mokslinėje analizėje. Štai pavyzdys: per dešimtmečius parašyta tūkstančiai monografijų apie Centro komiteto diskusijas ir rezoliucijas, tačiau tik visai neseniai pasirodė pirmoji studija apie *komunalką* — komunalinius butus, kuriuose gyveno bent trys sovietmečio kartos.⁴

Pakartotinis istorijos scenų lankymas

Perbraižant europinės istorijos žemėlapi, atsiranda naujų įrašų, formuosis naujos interesų sritys. *Lieux de memoire* yra ne metafora — tai konkrečios vietos. Kiekviena politinė metafora pertvarko ir perkoduoja pasaulį, priverčia kurti

nors sluoksni iš nykti ir pasiūlo naują ženklų sistemą. Taip randasi kultūrinis, semiotinis ir semantinis požiūris sudėtingi tekstai, su kuriais kasdien susiduriame: peizažai, miestai, viešos ir privačios erdvės. Industrinis *Sturm und Drang* peizažas skiriasi nuo pokario peizažo su monumentaliais metalo ir rūdžių griuvėsiais. Kiekvienas didis sąjūdis palieka savo pėdsakus ištrindamas prieš jį buvusius. Laikotarpis po 1989 metų buvo didysis visos Rytų Europos archeologijos tarpsnis — sužinojome, kur yra namai, kuriuose gimė pasmerkti poetai, vienuolynai, paversti koncentracijos, egzekucijų vietos, stovyklų kompleksai, tvenynės, iš kurios žmonės buvo išvyti, keliai, kuriais riedėjo deportacijų ešelonai... Trumpiau tariant, Europa, kaip istorijos teatras, buvo peržiūrima iš naujo tiesiogine šio žodžio prasme.

Europinė atmintis kaip nepabaigiamas darbas

Daug kas bando plėtoti Europos istorijos, europinio istorinio naratyvo tyrimus. Tokie autoriai kaip Normanas Daviesas, Geertas Makas ir Tony's Judtas⁵ ragina kuo atidžiau apžvelgti šią Eurazijos kontinento atplaišą, kad suprastume, kaip glaudžiai viskas susiję tokioje mažoje teritorijoje. Tačiau panašios apžvalgos primena žvilgsnį iš paukščio skrydžio: žvelgiama iš peryg aukščiau, kad būtų galima sukurti integruotą naratyvą, kuriame tilptų tarpusavyje konfliktuojančios patirtys. Tokio naratyvo neįmanoma sukurti, bent jau šiuo metu. Naratyvas negali atsirasti anksčiau už naratorių, tikras europinis naratyvas atsiranda tik tada, kai susiformuos europinė patirties horizontas, vadinasi, ne artimiausioje, numatomoje ateityje. Geriausia, ko galime tikėtis, — kad bus ne sintetinė ir veikiausiai primesta bendros istorijos naracija, bet pastangos išgirsti skirtingus naratyvus. Tą daryti sunku, kartais beveik neįmanoma, nes tai kartu ir įžeidimų, ir sužeidimų istorija. Teisėtą ir nepagrįstą reikalavimų istorija. Disonuojančių ir skausmingų istorijų polifonija. Jei europiečiai pajęgtų iš klausyti savo pačių istorijas, tai būtų daugiau, negu šiuo metu galima tikėtis. Kuo skubiau reikia sukurti ne bendrą istoriją, o erdvę, kurioje nekiltų pavojus net skirtingiausioms istorijos interpretacijoms ir besivaržantiems nacionaliniams naratyvams.

Ne dėl laimingos pabaigos

Būtų neprasminga kalbėti apie Europą, neužsimenant apie jos stiprybę, grožį ir prakilumą, tačiau ne todėl, kad mums būtina reikia laimingos pabaigos. Tyrinėti Europą, nepripažinus neprilygstamos jos turtų, kultūrų, kalbų, meno kūrybiškumo, būtų neteisinga. XX amžius, kai Europa suniokojo pati save ir prarado padėtį pasaulyje, — tai tik vienas istorinis lygmuo. Atėjo laikas atverti ir kitus. Yra pora dalykų, leidžiančių suprasti, kaip toli nužengė Europa, pasiekusi tam tikros kondensacijos, tam tikros santarvės, kuri mums, XX amžiaus palikuonims, atrodo stulbinanti. Kalbu apie *art nouveau* ir *fin de siècle* buržuazinę visuomenę — ne tik Vieną ar Briuselį, bet ir Rygą su Oradėja. Industrializacija ir globalizacija prieš pasaulinius karus — tekstilės ir metalo lydymo fabrikai Lodzėje ir Peterburge. Multietninės visuomenės prieš "etninio valymo" erą — Triestas, Salonikai, Lembergas, Vilna. Modernizmo magija, prieš iškylant autoritarizmui Europoje, — Brno/Briūnas, Bukareštas, Varšuva–Mokotovas. Tačiau galima eiti dar toliau ir sekti Hanzos pėdsakais — ji sugebėjo sukurti regimus ryšius tarp vietų, kurios išgyveno ir per XX amžiaus katastrofas.

Tačiau Europa, būdama tik atminties projektas, pradingtų, nes ji būtų rezervuota tik senyvo amžiaus žmonėms, tarsi koks globaliam turizmui skirtas teminis parkas ar lėlių namelis. Kiekvienas, kuris žvalgosi po Europą, žino, kad ji pulsuoja, funkcionuoja, atsikračiusi vakarykščių suvaržymų, ir jaučiasi

taip, tarsi niekada nebūtų buvusi padalyta.

Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto 2008 m. kovo 6 d. Leipcige, kasmetinėje Vokietijos Rytų studijų draugijos konferencijoje, pagrindu.

-
- ¹ Šiame tekste išplėtojau idėjas, kurias dėščiau straipsnyje "Europa neu vermessen: Die Rückkehr des Ostens in den europäischen Horizont", in Helmut König et al (eds.), *Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationaler Erinnerung und gemeinsamer Identität*, Bielefeld, 2008, 147–167.
 - ² Pasienio punktas Saksonijoje–Anhalte ties Heimštatu–Marienbornu buvo didžiausias ir svarbiausias vidiniame Vokietijos pasienyje per padalijimą.
 - ³ Žr. Karl Schlögel, *Promenade in Jalta und andere Städtebilder*, Munich/Vienna 2002; *Marjampole oder Europas Wiederkehr aus dem Geist der Städte*, Munich/Vienna 2005.
 - ⁴ Julia Oberreis, *Tränen des Sozialismus. Wohnen in Leningrad zwischen Alltag und Utopie 1917–1937*, Cologne 2004.
 - ⁵ Norman Davies, *Europe East and West*, London 2006; Geert Mak, *In Europe*, Amsterdam 2004; Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945*, London/New York 2005.

Published 2009–03–17

Original in German

Translation by Marius Gaučys

Contribution by Kultūros barai

First published in *Osteuropa* 6/2008 (German version)

(c) Karl Schlögel/Osteuropa

(c) Eurozine